

Amintirile lui Tudor Bugnariu despre acțiunile de salvare a evreilor din Nord-Vestul Transilvaniei în primăvara anului 1944.

Virgiliu Țărău¹

Rezumat: Piesa documentară publicată în acest articol readuce în discuție nuanțe importante legate de felul în care a fost ambalată și discutată public încercarea de salvare a evreilor din Nord Vestul Transilvaniei la mijlocul anilor 80. Ea aparține unuia dintre actorii acestei scene tragice, Tudor Bugnariu, pe atunci prieten și asociat cu Raoul Șorban în mai multe domenii de activitate, culturale, publicistice sau artistice. Felul în care Șorban înțelegea să discute acest subiect, punându-se în centrul dezbaterii, l-a deranjat pe Bugnariu. A încercat să nunațeze discuția trimițând o scrisoare către redacția care publicase reportajul. A fost refuzat. A revenit, un an mai târziu, în contextul continuării reportajului prin alte acțiuni. Nu a reușit să fie publicat în timpul vieții, dar a trimis prima scrisoare în străinătate, acolo unde a și apărut în 1989. Cel de al doilea material, cel din 1987, îl aducem în atenția publicului cu acest prilej.

Abstract: The documentary piece published in this article brings back important nuances regarding how the attempt to save the Jews from Northwestern Transylvania in the mid-1980s was packaged and publicly discussed. It belongs to one of the actors in this tragic scene, Tudor Bugnariu, who at that time was a friend and associate of Raoul Șorban in various fields of activity, including cultural, journalistic, and artistic ones. The way Șorban understood to discuss this topic, placing himself at the center of the debate, bothered Bugnariu. He tried to nuance the discussion by sending a letter to the editorial office that had published the report. He was rejected. A year later, he returned in the context of the continuation of the report through other actions. He was not able to get it published during his lifetime, but he sent the first letter abroad, where it was eventually published in 1989. The second piece, from 1987, is brought to the public's attention on this occasion.

Cuvinte cheie: Holocaust, Transilvania de Nord, Tudor Bugnariu, Raoul Șorban, "rețele" pentru salvarea evreilor

Keywords: Holocaust, North Transylvania, Tudor Bugnariu, Raoul Șorban, "networks" for the salvation of the Jews

La mijlocul anilor 80 ai secolului trecut, în România comunistă, a făcut senzație un amplu reportaj publicat de Adrian Riza în Almanahul *Luceafărul* intitulat *Rețeaua omeniei*². Era vorba, în treizeci de pagini, despre Holocaustul petrecut în Nordul Transilvaniei în primăvara anului 1944. Contextualizate istoric și chiar istoriografic, evenimentele erau concentrate pe eforturile lui Raul Șorban de a crea *rețele* care au făcut posibilă trecerea frontierei de către evrei pentru a scăpa de deportare. Între multele reacții de atunci una a rămas până astăzi aproape

¹ Prof. dr., Departamentul de Studii Internaționale și Istorie Contemporană, Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, email: virgiliu.tarau@ubbcluj.ro

² Adrian Riza, "Rețeaua omeniei", *Almanah Luceafărul*, 1986, pp. 63-92.

necunoscută³. Este vorba de cea redactată de un vechi ilegalist din Cluj, el însuși implicat în evenimentele din 1944, atunci profesor pensionar al Universității București, Tudor Bugnariu, intitulată: *Din nou despre deportarea Evreilor din Nordul Transilvaniei și salvarea lor în România lui Ion Antonescu pământ al speranței*⁴. Prin publicarea ei aici ne propunem să aducem și o altă perspectivă, mai puțin egoistă, asupra unei problematice tragice. Mai mult, credem că prin intermediul unor asemenea artefacte de epocă înțelegerea subiectului poate fi făcută nuanțat și în posteritatea evenimentelor, în dezbaterile contemporanilor, actori și deopotrivă spectatori.

Textul lui Bugnariu este redactat în formă de dactilogramă, în format A5, fiind cules la propria mașină de scris. Așa cum se va vedea este un text care răspunde nu doar unei agende persoane, ci mai ales uneia care difuza în spațiul românesc o formă de național-comunism de care autorul dorea să se distanțeze. De fapt, reacția lui Bugnariu era motivată de o înțelegere strategică a acestui reportaj ca parte a unei campanii menite nu doar să îl profileze ca salvator pe Raul Șorban (în opinia lui acesta se erija ca principal actor și se întrecea în exagerări), ci și ca una menită să pună în antiteză regimurile fasciste din România și Ungaria și să învrăjbească suplimentar relațiile româno-maghiare. Ca atare, observând că Șorban a ajuns să progreseze geometric în acțiunile sale, inventând propria sa rețea de salvare, iar presa îl promova tot mai intens, a reacționat. A scris o replică în forma unei scrisori adresată conducerii revistei *Luceafărul*, în august 1986, care însă nu a putut vedea lumina tiparului⁵, așa că a perseverat și a revenit, în 1987, în speranța că va fi ascultat. Nici de această dată nu a reușit să îl publice. Ca urmare textele au rămas în arhiva sa, ca piese tipice literaturii de sertar. În esență, el spunea că deși a trăit în Cluj, și a fost în miezul evenimentelor, fiind prieten cu mai toți protagoniștii din reportajul apărut în 1986, nu a știut de nici o rețea, chiar dacă a fost în cunoștință de cauză cu privire la eforturile unor persoane de a ajuta evrei să treacă în România în primăvara anului 1944. În locul complexului concept de *rețea*, el a preferat folosirea celui de *canal*. Prin acesta el denumea o cale, o rută, un loc de trecere, dar și persoane implicate în administrarea acestora.

Dincolo de cuvinte și de semantica lor, intervenția lui Bugnariu în *dezbateri*, chiar dacă silențioasă și doar menită sertarului, este importantă pentru

³ Ulterior, după decesul lui Bugnariu, un nou material realizat de Adrian Riza ("Rețelele omeniei. Contribuția antifascistă a populației din România 1940-1944. Arhivele încep să vorbească. Trei scrisori grăitoare", *Almanahul Luceafărul*, 1989, pp. 129-162) aducea alte argumente în favoarea poziției lui Șorban. Acesta susținea -fără ca materialul lui Bugnariu să fi fost cunoscut în țară – că el îi recunoscuse meritele, inclusiv în prezentarea făcută la Yad Vashem, dar că fiind comunist a fost ținut departe de amănuntele sensibile.

⁴ Biblioteca Universitară *Lucian Blaga*, Fund Tudor Bugnariu, File 54, *Evreii din Transilvania de Nord, București, 1987*, pp. 1-10. Toate sublinierile și gîlîmelele din text aparțin autorului. Am făcut doar cîteva note de subsol, acolo unde erau necesare îndreptări sau nuanțe factuale.

⁵ După moartea lui Bugnariu, în 1988, acest prim text a fost publicat la Viena, în 1989, în forma originală, a scrisorii adresate lui Mihai Ungheanu, redactorul-șef al revistei *Luceafărul* (Holocaust Româniában- Exodus a Vaskapun át, Ed. Galeria).

înțelegerea caracterului excepțional al acestor treceri peste frontieră. Ca atare, el a precizat că nu știa nimic despre rețelele rabinului Moshe Camilly-Weinberger⁶, respectiv a celor administrate de Raul Șorban, ori despre cele ale lui Ari Hirsch⁷ de la Turda sau a celei din Arad, dar a precizat că știa că pe la diferite proprietăți care se mărgineau cu granișa, precum cele ale Hedvigăi Medrea⁸ și ale fostului șef al Siguranței Leontin Pop⁹, au trecut mai multe persoane, inclusiv evrei. Pe la Hedviga Medrea trecuseră de mai multe ori membrii organizației locale comuniste (Tudor Bugnariu și Teodor Bindea¹⁰ în anii anteriori, Teofil Vescan¹¹ în 1943-1944) și pe la Pop Leontin urmau să treacă în România familia fostului lider PCR, Kohn Hilel. De asemenea, a amintit de eforturile făcute de prietenul lui Aurel Socol pentru salvarea unor familii de evrei cunoscuți și prieteni. El mai avea cunoștință și despre o operațiune de transfer, cu autobuzul, a unui grup din Satu Mare, tot prin zona Cluj în România. Dar, menționa că toate aceste cazuri erau unele extraordinare și că nu au avut caracter repetitiv și organizat, stabil, pentru a susține *ideea de rețea*.

Relația lui Bugnariu cu Raoul Șorban datează din perioada războiului, atunci când au colaborat – în două rânduri – la *Tribuna Ardealului* și în alte înjghebări asociative românești din perioada cedării nordului Transilvaniei. Relația lor a fost una amicală, chiar foarte strânsă, prietenească, în 1944, în contextul evenimentelor discutate. Apoi, deși distantă, a devenit și mai consistentă, în contextul arestărilor succesive ale lui Șorban. Cel puțin în 1945, în epoca în care Bugnariu a fost primar la Cluj și lider al Uniunii Patrioților, respectiv în 1954, când

⁶ Moshe Carmilly-Weinberger, Rabinul Șef al comunității Neologe din Cluj și-a publicat amintirile la începutul anilor nouăzeci din secolul trecut. Apărute în Statele Unite, ca *The Road to Life: The Rescue operation of Jewish Refugees on the Hungarian-Romanian border in Transylvania, 1936–1944*, New York, Shengold, 1994, ele au fost traduse în românește ca: *Drumul vieții. Operațiunea de salvare a evreilor refugiați pe granița ungaro-română în Transilvania 1936-1944*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1996. Cu doi ani înainte, la editura Enciclopedică, la București, a apărut lucrarea sa *Istoria evreilor din Transilvani*.

⁷ Arie Hirsch-Eldar a fost secretar al orgaizați tienerilor sioniști din Transilvania. Despre activitățile sale la Turda vezi Zoltán Tibori Szabó, *Frontiera dintre viață și moarte. Refugiul și salvarea evreilor la granița româno-maghiară (1940-1944)*, Ed. Compania, București, 2005, p. 97.

⁸ Hedviga Medrea (n. 1900-d. 1957) năsută în Germania, s-a căsătorit în România cu Florian Medrea. Acesta a devenit șef al Siguranței din Cluj la sfârșitul anilor douăzeci. Au cumpărat împreună o proprietate la marginea orașului, în așa-numita colonie Hajongard. Aceasta se termina în apropiere de pădurea Făget.

⁹ Leontin Pop – i-a urmat în funcție lui Medrea și, la fel, a achiziționat o proprietate în apropiere de localitatea Feleac, în colonia Becaș.

¹⁰ Teodor Bindea, prieten al lui Bugnariu, economist de profesie, membru al mișcării comuniste clandestine încă din anii 30. A rămas după cedare în Transilvania de Nord fiind căsătorit cu o maghiară. A devenit contabil la Cooperativ Plugarul care reunea interesele românești din regiune. A avut o bogată activitate publicistică în tribuna Ardealului. A fost mobilizat și a murit pe front în 1943.

¹¹ Teofil Vescan jr., profesor de științe, matematician și fizician. A devenit membru al Partidului Comunist la sfârșitul anilor treizeci. Rămas la Cluj în timpul războiului, fiind profesor la Liceul Românesc și a fugit din Cluj prin grădina Hedvigăi Medrea în toamna anului 1943.

avea doar o poziție didactică, prin depozitiile favorabile făcute în favoarea lui Șorban, a făcut ca acesta să poată fi eliberat din închisoare¹². Reuniți la București la sfârșitul anilor cincizeci, relația lor a rămas pentru o lungă perioadă relativ bună. Foarte probabil, Bugnariu a realizat că unul dintre cei care îl aveau în grijă din partea Securității era chiar Șorban¹³, ceea ce a dus la o treptată răcire a relației¹⁴. În orice caz, aceasta a devenit tot mai rece – dacă în anii șaizeci Bugnariu, care îi confiasse intenția de a își scrie memoriile, avea nenumărate întâlniri cu el, în anii șaptezeci aceste reuniuni erau tot mai rare, de la mijlocul anilor optzeci, atunci când Șorban a început să alimenteze reportajele *Luceafărului*, ele s-au gripat complet. Într-un astfel de context relațional a scris Tudor Bugnariu cele două întâmpinări în raport cu faptele lui Șorban.

Cine era Tudor Bugnariu și de unde știa aceste amănunte. Născut la 30 iunie 1909, la Budapesta, într-o familie românească, originară în zona Năsăudului, ilustrativă pentru emergenta clasa mijlocie creată la orizontul secolului XX. Tatăl, Andrei Bugnariu, a făcut carieră ca funcționar public, în poștă și comunicații, remarcându-se ca reprezentant al Consiliului Dirigent, în resortul comunicațiilor, în 1919, când a preluat responsabilitatea acestei infrastructuri la Cluj. Mama, Lucreția Moisil, provenită dintr-o eminentă familie de intelectuali (al cărei ilustru descendent Grigore Moisil a devenit Director al Arhivelor Naționale), influentă în mediul cultural al României interbelice prin G. Moisil sau filologul Nicolae Drăganu. Familia s-a mutat la Cluj atunci când Tudor avea 10 ani, într-un moment de schimbări multiple în urbea de pe Someș. Studiile secundare le finalizează la Liceul Teoretic „George Barițiu” în 1927. În același an devine student al Facultății de Litere și Filosofie a Universității din Cluj. Remarcat de profesorul Florian Ștefănescu Goangă pentru calitățile sale intelectuale și pentru preocuparea pentru noile științe sociale, Tudor Bugnariu devine preparator la Institutul de Psihologie Experimentală, încă din 1929, pe când nu își finalizase studiile universitare. Școala lui Goangă i-a prilejuit nu doar accesul la noile paradigme ale științelor sociale, ci și legarea unor relații apropiate cu alți tineri studenți, cu al căror destin se va reîntâlni mai ales din perspectivă ideologică. Între colegii săi de la Institutul de Psihologie (înființat încă din 1921) se cuvine să îi amintim pe Alexandru Roșca, Liviu Rusu, Salvator Cupcea, Nicolae Mărgineanu, Dimitrie Tudoran și Mihai Beniuc¹⁵.

O promițătoare carieră universitară este întreruptă o dată ce Bugnariu intră în mișcarea politică de stânga, antifascistă, al începutul anilor 30. Este marginalizat în spațiul public după numeroase arestări, dar este izolat și de foștii săi tovarăși din partidul comunist datorită deviaționismului, la sfârșitul anilor treizeci. Numit ca

¹² Arhivele CNSAS, Fond Penal, Dosar 70/Cluj, vol.1, pp. 62-66v.

¹³ A fost recrutat în 1958, și a contribuit masiv la urmărirea lui Bugnariu, având numele conspirativ *Dragomir*. Vezi ACNSAS, Fond Rețea, Dosar 048663, pp. 1-6.

¹⁴ Comunicare personală a Doamnei Dorica Ana (Dorli) Bugnariu Blaga.

¹⁵ Mariana Roșca, „Când și de ce a apărut sintagma „Școala clujeană de psihologie”?”, Anuarul Institutului de Istorie „G. Barițiu” din Cluj-Napoca, Series Humanistica, tom. V, 2007, pp. 137–162

primar al Clujului de autoritățile militare sovietice în octombrie 1944, el devine subinspector general la Secretariatul de Stat pentru Naționalitățile Conlocuitoare (1945-1946) și consilier cultural la Ministerul Comunicațiilor (1946). Mai apoi este numit asistent suplinitor la Universitatea Regele Ferdinand I, la catedra de sociologie (1947-1948). Urmează o scurtă carieră în diplomatie la Belgrad (1948-1949), înainte de a se întoarce la Cluj după reforma învățământului pentru a ocupa un post de conferențiar la *Bazele marxism-leninismului*.

În 1950 devine decan al Facultății de Drept, în paralel cu activitatea la catedra anterior menționată, iar din toamna anului 1952 este detașat la Universitatea din București. Revenit la Cluj, în 1953, preia frâiele secției de Filosofie a Institutului de Istorie și Filosofie a Academiei RPR și catedra de materialism dialectic, pe care le va coordona până la plecarea sa ca Ministru adjunct la Învățământ în 1956. Poziția ministerială îi aduce și transferul definitiv la Universitatea din București, ca Decan al Facultății de Filosofie, poziție pe care și-o păstrează până la mijlocul deceniului șapte. Cu toate pozițiile publice ocupate, imaginea sa pentru contemporani a rămas aceea a unui idealist, a unui comunist în straie burgheze, manierat și principial în acțiunile sale. Căsătorit cu fiica lui Lucian Blaga el devine subiectul acțiunilor de urmărire din partea Securității, care îi documentează opiniile și atitudinile profesionale, politice și personale, contribuind la treptata sa marginalizare în spațiul public. Redevine cunoscut la mijlocul deceniului nouă, când poartă o intensă polemică cu Raul Șorban în legătură cu soarta evreilor din Cluj în timpul celui de al Doilea Război Mondial, dar și cu manifestările naționaliste ale regimului de la București, aflat în plină decrepire și din această perspectivă.

Intrat în mișcarea comunistă, pe o linie antifascistă, el este arestat, împrorocuit, condamnat, înțemnițat și deportat pentru activități de acest tip, de mai multe ori, în anii 1935-1940¹⁶. În 7 noiembrie 1940, este predat de autoritățile române celor maghiare, în Transilvania cedată. Câteva luni mai târziu acestea l-au expulzat câteva săptămâni în România. A trecut fraudulos granița la începutul lui 1941 și a reușit să își legalizeze șederea la Cluj, devenind angajat la firma părinților soției. Cum foștii amici de partid îl ocoleau, fiind cunoscut de autoritățile maghiare, el și-a căutat o nouă direcție de acțiune. S-a alăturat grupului de ziariști de la *Tribuna Ardealului*, însă după ce URSS a fost atacată, a renunțat la această activitate publicistică orientându-se spre zona acțiunilor culturale – traduceri, activități în cercul artiștilor plastici, organizarea unui teatru de amatori sau a celui de păpuși – astfel încât să existe o platformă publică de promovare a ideilor

¹⁶ A fost arestat în ianuarie 1935, este arestat pentru agitație împotriva statului, pentru înființarea organizației ilegale Comitetul Regional Antifascist. Din lipsă de probe, este eliberat de Consiliul de război Cluj pe 17 februarie 1935. Rearestat, a fost judecat în septembrie-noiembrie 1935 și condamnat la 10 luni închisoare și 10 ani interdicție drepturi politice (sentințe în 23 noiembrie și respingere recurs în 12 februarie 1936, pp. 70, 99). În iulie 1937 este din nou arestat pentru agitație comunistă și judecat împreună cu cea care i-a devenit soție Kato Balazs, fiind condamnați pentru câteva luni de închisoare. Eliberat în vara anului 1938, va fi din nou arestat în 1940, fiind internat în lagărul de la Caracal în iulie 1940. Vezi detalii în Arhiva CC al PCR, Colecția 53, Dosar 3152, B 264 I, pp. 1-2.

antifasciste, dar și acelor naționale. Aceste proiecte aparțineau unui grup de intelectuali cu afinități în zona de stânga, între aceștia fiind prietenul său vechi Teodor Bindea sau, cel mai nou, Raul Șorban. Au reușit în această direcție fiind sprijiniți de reprezentanții comunității românești, de președintele acesteia profesorul Emil Hațieganu și de secretarul acestuia, prietenul lui Aurel Socol jr. Autortățile maghiare s-au sesizat și l-au mobilizat, alături de profesorul Victor Constantinescu în cursul anului 1942, iar la începutul anului 1943 a fost trimis pe frontul de Răsărit¹⁷. Aici a funcționat ca sanitar și furier, ajungând până la cotul Donului și Voronej. După distrugerea celei de a doua armate maghiare, în primăvara anului 1943, Bugnariu a fost transferat într-o companie de muncă, iar în vara târzie a aceluiași an a fost lăsat la vatră.

Reîntors la Cluj s-a angajat la Tribuna unde bătea o adiere de schimbare în orientarea politică, fiind angajați atunci și alți tineri ”progresiști” precum Romulus Hatos, Vasile Moldoveanu, Alexandru Anca, Francisc Păcurariu, iar Raul Șorban a devenit secretar de redacție. Publică destul de mult și reușește să se reapropie de mai vechii săi tovarăși de idei politice, prin intermediul profesorului Teofil Vescan. În paralel are grijă și de afacerea afacerea socrilor săi, afectați de măsurile antisemite luate de autoritățile maghiare. Este o epocă în care se apropie prin intermeiul soției de mediile evreiești din Cluj, participând serate și producții muzicale făcute acasă la ei, dar și în alte locuințe particulare. Cu Raul Șorban se apropie și mai mult în iarna anului 1943-1944. După ce eșuaseră în obținerea de sprijin pentru apariția unui nou ziar de stânga, în octombrie 1943 (alături de Liviu Lazăr, la Teofil Vescan, Tudor Bugnariu sau Alexandru Anca și Raul Șorban)¹⁸, la inițiativa lui Șorban au reușit să înființeze o editură E.R.A.N (Editura Românilor din Ardealul de Nord).

Această perioadă, aparent propice, se încheie însă destul de abrupt, atunci când mare parte dintre comuniștii sau doar progresiștii clujeni sunt arestați și împrorocuați, în noiembrie 1943. Nucleul de tineri creat la Tribuna se destramă, iar Bugnariu și colegii săi de stânga își pierd dreptul de a mai publica acolo. Așa cum o mărturisesc sursele de epocă, deznădejdea și pesimismul erau tot mai accentuate în Cluj. Presiunea autorităților maghiare pe instituțiile comunității românești, economice, religioase sau ziaristice, dublată de manifestările publice împotriva liderilor spirituali ai acestora, au contribuit la o stare tot mai tensionată¹⁹. Una accentuată de schimbarea guvernului și de agresivitatea acțiunilor împotriva minorităților, cu precădere a celor împotriva evreilor. Antisemitismul a devenit omniprezent în comunitatea clujeană din a doua jumătate a lunii martie a anului 1944. Zvonurile și tonul agresiv al ziarelor au încărcat atmosfera, generând o stare de alertă în comunitate. Una care s-a răsfânt și asupra lui Bugnariu al lui Socol și a

¹⁷ M. Fătu, *Din istoria Transilvaniei – Documente (1931-1945)*, Ed. Tipoalex, Alexandria, 1999, p. 272.

¹⁸ Arhiva Ministerului de Externe, Fond Ungaria, 1941-1944, Dosar 71, pp. 155-157

¹⁹ Francisc Păcurariu, *Românii și maghiarii de-a lungul veacurilor*, Ed. Minerva, București, 1988, p. 505-506

prietenilor lor. Asediați și izolați la ziar, constrânși în urma închiderii Tipografiei și a restructurării redacției, ei s-au retras din acțiunile publice. Tudor Bugnariu a mărturisit că în discuțiile purtate cu Bubi Socol – care ca avocat continua să apară pretutindeni – acesta îi povestea despre situația tot mai complicată a celor care întrețineau relații cu evreii. El era însă decis să acționeze. Și așa cum amintește în *memoriile sale*, Socol a început să îi sfătuiască pe cei mai mulți să treacă frontiera prin zona Gilău sau Tunel unde știa că granița era mai puțin păzită. Apoi, când tensiunile au escaladat, a luat legătura atât cu reprezentanții comunității evreiești, cât și cu diverși cunoscuți, punându-le la dispoziție relațiile sale din diverse localități în care avea cunoscuți: Pata, Gheorghieni, Mera, Feleac și Mănăstur. În biografia redactată el menționează o singură relație – una intermediată de Alexandru Călățeanu – cu un cetățean din Mănăstur, Vasile Crișan²⁰. Acesta se angajase să îi treacă pe cei trimiși în schimbul a 1000 de pengi. Realitatea era aceea că Socol era în acele zile de primăvară înnegurate -cum spunea Bugnariu- pretutindeni. Călătorea cu bicicleta în oraș și în satele din împrejurimi, observa și comenta pe marginea acțiunilor antisemite, încercând să îi ajute pe cei în nevoie²¹. A început să fie tot mai puțin atent, iar autoritățile au început să îl supravegheze tot mai îndeaproape. În acest context, așa cum reiese și din declarația lui Bugnariu, Raul Șorban l-a rugat să acționeze și în favoarea logodnicei sale și a prietenilor acesteia²². Socol a făcut-o, fără a putea să determine soarta fugiților după ce au trecut în România. Aici, rolul lui Raoul Șorban a fost important. De îndată ce a auzit despre căderea logodnicei și a grupului acesteia, a trecut la rândul său granița. A ajuns la Turda și l-a căutat pe șeful Jandarmeriei, colonelul Craioveanu. Îl cunoștea din perioada în care fusesese secretar al șefului Ținutului Someș, profesorul Coriolan Tătaru (1938-1940). Acesta a încercat să îl ajute, preluând grupul de la Poliție, pregătind actele de trimitere în judecată, și înaintând prizonierii către Șeful Biroului Statistic al Marelui Stat Major, de unde urmau să fie trimiși la Sibiu. Acest ofițer, lt.col. Ioan Corcan, nou în post, a decis în urma presiunilor venite de peste graniță să trimită grupul înapoi peste graniță, cu toate eforturile făcute de Șorban și Craioveanu.

Aceste amănunte Bugnariu nu avea de unde să le cunoască. El a reușit să o ajute pe Eva Semlyen prin intermediul soției sale ajutând-o să evadeze din gheto. Ulterior, a ascuns-o într-o proprietate la marginea orașului. Cu Șorban nu s-a mai văzut până după 23 August 1944, nemaștiind nimic de el.

²⁰ Aurel Socol, *Furtună asupra Ardealului*, Biblioteca Tribuna, Cluj, 1991, pp. 62-63.

²¹ Aurel Socol este, fără nici o urmă de îndoială cel care s-a implicat cel mai mult în această direcție a salvării evreilor. Avea o poziție privilegiată în această privință. Ca avocat avusese multe mii de clienți din rândul țăranilor din zona Clujului în precedenții ani. În plus, avea relații de rudenie multe în satele din împrejurimi, moștenind și fief-ul politic al tatălui său din vestul orașului (Mănăstur, Florești). Vezi pe larg studiul subsemnatului dedicat lui Socol (Din literatură în istorie. Aurel Socol jr.-Un clujean în vâltoarea secolului XX (I)) în C. Bărbulescu, I. Cârja, M. Eppel, A. Fehér, V. Popovici, A.V. Sima, L. Turcu, *Națiuni, naționalism și perspective interetnice în Transilvania. Omagiu lui Sorin Mitu la 60 de ani*, Cluj-Napoca, Mega, 2025.

²² A. Socol, *op.cit.*, p.63

După schimbarea de guvern din România, în septembrie 1944, a încercat să se coordoneze cu puținii reprezentanții ai partidelor maghiare de stânga, dar și cu românii rămași în localitate, pentru a pregăti eliberarea. Arestat pentru o scurtă perioadă, el este numit de comenduirea militară sovietică, la propunerea *organizațiilor de masă*, primar al Clujului, în 13 octombrie 1944. Fără a își putea recăpăta poziția în partid, mai mult fiind acuzat că a rămas șovăielnic și troțkist (vechea sa legătură cu Kohn Hillel), Bugnariu se lasă antrenat în acțiunile administrative extrem de dificile ale unui oraș tocmai ieșit din război. Deși ocupă funcții importante pe linie politică, este vicepreședinte al Frontului Național Democrat din Transilvania, președinte al organizației locale a Uniunii Patrioților²³, mai apoi, din martie 1945, al structurii regionale a acesteia, legătura sa cu reprezentanții PCdR este redusă și agravată de relația personală proastă avută cu unii dintre liderii acestuia, în special cu Jakab (Sandor) Alexandru²⁴. Acesta este probabil și motivul pentru care de abia în toamna anului 1945, după ce situația lui Kohn Hillel a fost rezolvată, Tudor Bugnariu și-a cerut „reintrarea” în partidul comunist.

Destinul lui era însă unul care urma un alt traiect, care l-a purtat treptat tot mai departe de Cluj. Mai întâi în diplomatie, apoi în mediul universitar, la București, Cluj și, finalmente la București, acolo unde s-a regăsit cu Raoul Șorban.

²³ A creat o filială a acestei organizații, în octombrie 1944, l-a sugestia viitorului rector al Universității din Cluj, profesorul Emil Petrovici.

²⁴ Se pare că relația dintre cei doi s-a degradat după ce Bugnariu l-a atacat, fără a-l nominaliza, de legături cu cercuri de afaceri pe care le favoriza. În fapt, Jakab se căsătorise cu fiica celui mai mare acționar de la fabrica de piele Dermata, devenind un personaj influent și în mediul economic, nu doar în cel politic.

Anexa 1

Sursa: BCU Lucian Blaga Cluj-Napoca, Fond Tudor Bugnariu, Colecții Speciale, Dosar *Evreii din Transilvania de Nord*, București, 1987, 45 f.

"Din nou despre deportarea evreilor din Nordul Transilvaniei și "salvarea" lor în România lui Ion Antonescu "Pământ al speranței"

Când am citit, anul trecut, reportajul lui Adrian Riza din Almanahul pe 1986 al revistei Luceafărul, intitulat România, pământ al speranței – fascism și antifascism pe meleaguri transilvane- Rețeaua omeniei, am crezut că participarea lui Raul Șorban la realizarea acestuia, copios împănăt cu amintirile acestuia, împănăt cu *amintirile* sale despre salvarea unor evrei din nordul Ardealului este o întâmplare, un caz izolat, determinat de insistența redactorului și de tendința, binecunoscută a *salvatorului* de fabulație. Dar, a trebuit să constat că colaborarea lui la reportajul amintit, a fost numai un început în afișarea sa ca salvator ale evreilor, precum și în prezentarea regimului fascist din țara noastră în opoziție cu fascismul maghiar, ca un regim tolrant, a cărui politică față de evrei a dus, iarăși în opoziție cu fascismul maghiar, la salvarea lor și nu la nimicirea lor, ca în nordul Ardealului ocupat de horthyști.

1. Astfel, la 21 iulie 1986, la puțin timp de la apariția Almanahului Luceafărul, revista Luceafărul publica un amplu reportaj, înfățișând discuțiile organizate de redacție în jurul cărții *Teroarea hortistă-fascistă în nord-vestul Transilvaniei* Editura Politică, 1985, la care a participat și Raul Șorban, care pe lângă răfuielile sale cu unii reprezentanți ai intelectualității maghiare din această perioadă, și-a depănat aici și "amintirile" despre acțiunile sale desfășurate în Nordul Ardealului, pentru salvarea evreilor care i-au cerut ajutorul de la deportare. Facând capital din tragedia evreilor din nordul Transilvaniei și alăturându-se campaniei de învrăjbire româno-maghiară sub pretextul condamnării fascismului maghiar, profitul nu a întârziat să se arate: cu sprijinul Rabinului Șef Rosen și bunăvoința autorităților noastre, Raul Șorban a plecat în Izrael, la invitația izraelienilor. Am auzit ecoul acestei vizite de la aceia care ascultă Radio Izrael sau Oficina Europei Libere despre primirea lui Raul Șorban în Izrael, despre onorurile ce i s-au dat, despre plantarea tradițională a pomului în amintirea celor jertfiți, despre conferințele și interviurile având ca temă organizarea așa-ziselor rețele pentru salvarea evreilor din nordul Transilvaniei, neuitând să amintească despre activitatea propriei sale rețele, precum și de primirea salvatoare a fugarilor în România antonesciană, devenită *pământ al speranței*. Cei care au ascultat aceste posturi, au putut constat că, cu fiecare nouă conferință ținută, cu fiecare nou interviu, numărul evreilor salvați prin

trecerea lor peste graniță, în România, crește mereu, ajungând în cele din urmă la câteva mii.

2. Într-un articol din august 1986, care, firește, nu putea să vadă lumina tiparului, am încercat să temperez fantezia creatoare a lui Raul Șorban asupra rezultatelor rețelelor proprii /și asupra regimului/ antonescian și a politicii sale în problema evreiască, pe care o contrapune politicii de genocid a hortysmului și fascismului maghiar. Întrucât de atunci, pe de o parte, rolul pomenitelor rețele a fost prezentat tot mai exagerat, iar pe de altă parte se bate tot mai mult monedă pe pretinsul "rol salvator" al regimului antonescian, trecându-se sub tăcere crimele acestuia și scoțându-se în evidență genocidul fascismului maghiar, am simțit nevoia de a reveni asupra acestor aspecte, spre a lămuri pe cititorii de bună credință, mai întâi, în privința Rețelelor, apoi, a caracterului salvator al regimului Antonescu față de evreii din nordul Transilvaniei și, în general din România.

2.1 În reportajul din Almanahul Luceafărul se făcea mare caz de rețelele organizate în vederea trecerii evreilor peste graniță în România în perioada deportării lor din nordul Transilvaniei și de canalele prin care s-a făcut această trecere, autorul lor luându-și informațiile mai cu seamă din relatările lui Raul Șorban. Informațiile sunt vagi și imprecise, lipsesc numele și numărul acestora care au reușit să treacă, dar cu atât mai mari sunt adjectivele folosite pentru a caracteriza acțiunile acestora. Nu cunosc rețeaua organizată de rabinul Weinberger /Cluj/ și Hirsch /Turda/, amintită în reportaj și nici rețeaua de la Arad, care, eventual, corespundeau a ceea ce în limbaj tehnic se numește rețea. Totuși, pentru a fi convingătoare afirmațiile privitoare la eficiența acestor rețele, ar fi necesar să se știe numărul persoanelor – măcar aproximativ – care au beneficiat de ajutorul acestor rețele și, mai ales, numele acestora, cel puțin al personalităților mai cunoscute. Dar, atunci când se vorbește de mii de oameni care au beneficiat de ospitalitatea României în această perioadă de primejdie mortală nu este suficient să se dea un nume, două.

Că unii evrei au reușit să treacă în România cu ajutorul unor persoane – chiar două, care n-au format rețele – este neîndoios. Cunosc, de exemplu, canalul pe care l-a reprezentat proprietatea de pe graniță a tovarășei Hedviga Medrea, care a ajutat la astfel de acțiuni. Alții, au trecut cu ajutorul fostului șef al Siguranței din Cluj, Leontin Pop, având și el proprietatea pe graniță. Se convenise cu el să treacă în România pe soția și fiul fostului prim-secretar al Comitetului Regional pentru nordul Ardealului, dr. Kohn Hillel, condamnat pe viață, dar când totul era organizat pentru trecere soția dr-ului Kohn a preferat refugiul în ghetoul din Budapesta. Știu, de asemenea, că un armean din Satu Mare, proprietar de autobuse, a pus la dispoziția unor evrei din Satu Mare un autobus spre a se

deplasa la Cluj, pentru a trece granița. Nu știu numărul celor ce au trecut granița pe aceste *canale*, dar, în orice caz, din cauza primejdiilor de tot felul și al dificultăților, numărul lor nu putea fi prea mare. Despre lotul din Satu Mare mi s-a confirmat că au ajuns la Timișoara trei persoane.

Cu așa zisă rețea a lui Raul Șorban este altă poveste. Din intercalările lui Raul Șorban în reportajul din Almanah, rezultă că, înainte de intrarea trupelor germane în Ungaria /19.3.1944/ și instaurarea unui guvern profascist, el a sprijinit pe evrei, câștigându-le acte false/ pentru câți?/. Când a sosit la Cluj grupul Eichmann, pentru supravegherea străngerii în gheto a evreilor, a aflat de la un subofițer din SD hitlerist, rivală a Gestapoului, fost coleg de universitate cu avocatul Aurel Socol, prin care și făcuse cunoștință cu acesta, că, după strângerea evreilor în gheto, ei vor fi deportați în Reich. Declarându-i că știe că Șorbanaescunde în casa sa trei evrei, s-a oferit să îl ajute, în schimbul unei mărturii de bunăvoință, dacă lucrurile vor lua o întorsătură nefavorabilă lui Hitler. În această situație, Șorban a organizat trecerea peste graniță a logodnicei sale Eva Semlyen, a familiei sale și a câtorva prieteni ai acesteia. Conduc de studentul Vasile Moldovan, grupul a ajuns cu bine la Turda, dar aici, împotriva sfatului de a se împrăștia în grupuri mici și de a nu întârzia nici o clipă în oraș, grupul n-a făcut acest lucru, a trezit atenția agenților Siguranței, a fost arestat, iar colonelul de jandarmi Crăiniceanu²⁵ i-a predat Gestapoului, care i-a transportat înapoi la Cluj, ajungând în ghetoul de la Fabrica de Cărămizi. Putându-se afla ușor cine a organizat trecerea graniței, Raul Șorban a fost nevoit să plece și el, ajutat fiind de subofițerul SD, interesat să scape de un martor care îi putea deveni epriculos. Tot acest ofițer a transportat bijuteriile familiei Semlyen și le-a predat lui Raul Șorban la Turda. Arestarea grupului ajutat de Șorban și readucerea lui la Cluj a împiedicat realizarea a altor două acțiuni de trecere a graniței în zilele următoare. Autoritățile horticiste de graniță fiind alertate, au procedat la întărirea pazei de graniță. Un grup, a cărui călăuza a fost câștigată de Aurel Socol, a ajuns aproape de graniță, dar unul dintre membri grupului a făcut atac de cord (inginerul Tauber) și, demobilizat, grupul s-a întors în oraș și a ajuns în gheto. Totodată s-a aflat cine a organizat trecerea și avocatul Socol a fost arestat la Cluj, apoi a fost trimis la o închisoare la Budapesta. Celălalt grup a fost avertizat de călăuză despre mișcarea intensă atât de o parte, cât și de alta a graniței și l-a sfătuit să amâne trecerea.

²⁵ De fapt, șeful Jandarmeriei din Turda era colonelul Craioveanu, care îndeplinise aceeași funcție și la Cluj în anii 1938-1940. .

Firește, merită toată lauda încercările de a îi salva pe aceia care doreau de la deportare nu i se poate imputa nici lui Raul Șorban, nici avocatului Socol că nu au reușit. Ei au și plătit pentru aceste nereușite: Raul Șorban a trebuit să fugă din Cluj, iar Aurel Socol a fost arestat și închis. Ceea ce i se poate reproșa lui Raul Șorban este că, prin omisiuni conștiente făcute în relatările sale, ascunde conduita inumană a autorităților antonesciene, întărind prin asta exagerările lui A. Riza cu privire la salvarea *evreilor* de către regimul Antonescu, iar, mai nou, că susține, el însuși, în țară și în Izrael, că prin *rețeaua omeniei* au fost salvați mii de evrei.

2.2 Autorul reportajului amintit recunoaște, citându-i pe cercetătorii Holocaustului, că *guvernul Antonescu* emisese un decret potrivit căruia se prevedea pedeapsa cu moartea pentru evreii care trec fraudulos granița în România, ca și pentru cei care îi ajută. A. Riza se grăbește însă, să preia de la Braham, că enunțarea acestei dispoziții și, anume: ”Guvernul comunicase autorităților de graniță instrucțiuni confidențiale ca să faciliteze primirea de evrei refugiați din Ungaria”. Or, dacă măsurile represive ale lui Antonescu sunt reale, cele *confidențiale* sunt de domeniul fanteziei. Căci, este posibil ca, în această perioadă apropiată de 23 august 1944, individual și la nivelul organelor subalterne, cei care intuiau măcar desfășurarea viitoare a evenimentelor să fi închis ochii la trecerea evreilor peste graniță, nu așa au făcut adepții convinși ai lui Antonescu. Dovadă sunt grupurile de evrei care, trecând de grănicerii maghiari, au fost opriți și trimiși înapoi de grănicerii români și dovadă este și întâmplarea cu grupul trimis de Raul Șorban, peste care acesta trece cu dezinvoltură.

La Turda, grupul nu a fost întâmpinat de nimeni, ca să îi prevină asupra pericolelor și să îi îndrume, cum ar fi fost cazul, dacă ar fi fost vorba realmente de o *rețea*. Vasile Moldovan s-a întors la Cluj, o dată cu împlinirea datoriei. Grupul a rămas de capul lui. Ce s-a întâmplat însă cu Eva Semlyen și cu grupul din care făcea parte și cum se face că Eva îi [...] lui Șorban din Cluj la...Turda, autorul reportajului nu ne spune și nici logodnicul îndurerat nu insistă asupra acestui lucru²⁶. Din solidaritatea *națională* cu fascismul românesc, autorul reportajului și Raul Șorban omit să spună,

²⁶ Situația respectivă a fost evaluată succesiv în mai multe anchete de către structurile de Poliție. Mai întâi, în 1945, când Șorban a fost arestat la sugestia lui Teofil Vescan și Nicolae Goldberger. Ulterior, în 1952, în mai-iunie, înainte de arestarea din 10 iulie 1952. Atunci, colonelul Craioveanu, anchetat în acest sens, a precizat că Șorban făcuse toate eforturile ca logodnica lui să nu fie returnată. Din păcate, conform declarației lui, șeful garnizoanei Turda, col. Stănculescu și reprezentantul M.St.M, lt.col. Corcan, au decis să treacă grupul dincolo de Feleac. Cf. ACNSAS, Fond Penal, Dosar 70/Cluj, vol. 1, pp. 39-42.

deoarece dezvăluind ticăloșia autorităților antonesciene din Turda, pun sub semnul întrebării *teoria salvării*.

Eva, familia ei și prietenii lor au ajuns în gheto. Cu ajutorul soției lui Bugnariu, Balazs Kato, ea a reușit să fugă din gheto și, după ce a stat ascunsă la ei, o prietenă a familiei Semlyen, maghiară, i-a găsit o ascunzătoare mai sigură, de unde Eva îi scrie lui Șorban, la Turda: "Sunt ascunsă la Cluj. Bugnariu te va pune în legătură cu mine" iar Șorban îi relatează lui Riza: "Am refăcut legătura /cu Clujul/ prin Relianu²⁷. Am scris lui Tudor Bugnariu, iar acesta a izbutit să găsească pe mulți dintre fugari".

Afirmația, parțial, este adăvărată. Bugnariu a regăsit-o pe Eva, dar ceilalți fugari erau deja în gheto.

Mai departe, din *amintirile* încredințate verbal lui A. Riza, dar aprobate de el, raul Șorban susține: "Rețeaua, pusă la punct de mine / sublinierea lui TB, adică de R. Șorban/ continua să funcționeze. Pe una dintre căi, pe cea din Mănăștur, s-au scurs oameni, până la 23 August, fără întrerupere. Este și asta una dintre exagerările, dacă nu din fabulațiile lui Raul Șorban. În prima decadă a lunii iunie, gheto-ul a fost lichidat, evreii fiind deportați / cei bogați, în schimbul valutei din străinătate și a bijuteriilor, expediați în Elveția. "Rețeaua" pusă la punct de Raul Șorban putea să asigure, cum rezultă din textul reprotajului, cel mult schimbul de mesaje, dar nici într-un caz nu era un canal de "scurgere" a oamenilor, dovadă că nu dă nici un nume de evreu care să fi scăpat pe această cale și în această perioadă. Au continuat să funcționeze celelalte *două canale*, despre care, din motive conspirative, Raoul Șorban nu avea cunoștință.

Altă afirmație a lui Raoul Șorban șine, evident, de domeniul fabulației. El pretinde că, după bombardarea Clujului de către aviația americană, el a revenit clandestin la Cluj: "Am ajuns la Cluj, ca într-un Pullman, călătorind într-un autobus deschis, care transporta ofițeri pensionari germani...Am stat ascuns în Mănăștur până noaptea, când m-am dus acasă la Giurgiu. El mi-a spus de deportări...". Bugnariu nu știe nimic despre această întoarcere clandestină a lui Șorban la Cluj, și-și exprimă îndoiala că ea avut loc argumentând:

1. Dacă ar fi venit la Cluj, venea pentru Eva, acre urgentase rezolvarea problemei sale. Or, pentru a se întâlni cu dânsa, trebuia să treacă pe la Bugnariu, singurul care știa unde este ascunsă.

²⁷ Este vorba de Chirilă Răileanu, șoferul Consulatului României la Cluj, care a ajutat la rândul să multe eprsoane să ajungă clandestin la Turda.

2. În cazul în care era în imposibilitatea de a își întâlni logodnica, era firesc să îi lase un mesaj prin Bugnariu.
3. Dacă ar fi trecut prin Cluj, Ghiță Giurgiu i-ar fi comunicat, chiar mai târziu, acest lucru.

Așa stau lucrurile, așadar, cu "rețelele omeniei", cu "salvarea evreilor" și cu primirea lor pe "pământul speranței", atunci încă sub dominația fascistă a lui Ion Antonescu. Încercările laudabile de a-i ajuta pe cei urmăriți de teroarea fascistă merită toată aprecierea, chiar dacă nu au reușit întotdeauna, dar aceasta nu justifică exagerările în legătură cu exagerările în legătură cu "rețelele" și "canalele" / cu excepția celor organizate de evrei asupra cărora nu mă pot pronunța/ nici afișarea "zelului salvator" a celor amintiți în reportajul din Almanahul Luceafărului: proporția evreilor care s-au "salvat", trecând granița spre România, cu ajutorul "rețelor" pomenite/ cu excepția celor organizate de evrei/ a fost neînsemnată.

2.3. "Amintirile" lui Șorban în legătură cu tragedia care a lovit evreii din nordul Transilvaniei, din Almanahul amintit, de la întâlnirea din redacția *Luceafărului*, ca și cuvântările și interviurile date de el în Izrael servesc nu condamnării fascismului, în general, ci exclusiv a fascismului maghiar. El nici măcar nu amintește de existența fascismului românesc, ca și când n-ar fi scăpat, ca prin urechile acului, în 1940, din mâinile răzbunătoare ale legionarilor, refugiindu-se în Ungaria hortystă! Riza și alții, acre au scris pe aceeași temă, merg mai departe, prezentând în mod idilic fascismul antonescian. Îndreptând atenția exclusiv asupra ororilor înfăptuite de fascismul străin și trecând sub tăcere [...]

* * *

Prin publicarea acestui document încercăm să contribuim la lămurirea unei dispute care nu s-a încheiat nici după ce decesul actorilor implicați. Timpul a trecut, iar evenimentele de atunci au continuat să fie dezbătute în istoriografie. Chiar au stârnit pasiuni în raport cu actorii și rolurile jucate cu acel prilej²⁸. Fără să ne propunem reevaluarea acestei dezbateri, una tensionată care a făcut să curgă multă cerneală și după 1990²⁹, am încercat să o cantonăm în epoca în care s-a antamat, explicând contextele istorice în care au evoluat actorii și spectatorii acestei lumi, de acum trecute.

²⁸ Reverberații ale acestor articole au continuat mult după 1990. Șorban a continuat să se lupte cu Bugnariu *Minciună sau trădare?* https://www.geocities.ws/rsorban/minciuna_ori_tradare.htm, accesat 12.03.2025

²⁹ Dincolo de aceste dezbateri, a fost publicată multă literatură istorică de calitate. De exemplu: Tibori Szabó Zoltán, *Frontiera dintre viață și moarte: refugiul și salvarea evreilor la granița româno-maghiară (1940 – 1944)*, Compania, 2005; *Idem*, "Holocaust în Transilvania", în Valentin Ghiță (ed.), *File din istoria evreimii clujene*, III, Editura MEGA, Cluj-Napoca, 2015, pp. 129-161; Antonio Faur, *Un deceniu din existența evreilor bihoreni (1942-1952). Contribuții istoriografice și documentare*, Mega, Cluj, 2012.